

З історії релігії та церкви

С. І. ГОРБАЧ (Київ)

Східноєвропейська політика Ватикану та Радянський Союз (1954—1958 рр.)

5 березня 1953 р. помер Й. В. Сталін. З його смертю в історії Радянського Союзу була перегорнута ще одна сторінка, минула ще одна доба — сталінська.

Майже одразу після смерті Сталіна відбулася значна структурна перебудова у радянських вищих ешелонах влади. Мала місце спроба налагодити колегіальну форму управління державою. М. С. Хрущов очолив керівництво секретаріатом комуністичної партії Радянського Союзу.

Світова громадськість з надією очікувала позитивних змін у відносинах між Радянською державою та церквою, а також між російською церквою та іноземними конфесіями. Сподівався на налагодження кращих стосунків з російською православною церквою і Ватикан.

"Хрущовський документ" та стосунки російської церкви із зовнішнім світом

Після деякого періоду невизначеності секретаріат комуністичної партії 11 листопада 1954 р. опублікував від імені Центрального Комітету простору декларацію, в якій, зокрема, зазначалося, що боротьба з релігійними пережитками повинна розглядатися як ідеологічна боротьба між світовою науково-матеріалістичною та антинауковою релігійною концепціями. "Партія вважає, що необхідно вести глибоку та систематичну наукову атеїстичну пропаганду і в той же час робити це обережно, щоб не образити почуттів віруючих та служителів культу... Партія займає щодо них уважну і повну поваги позицію..."¹

13 листопада газета Ватикану "L'Osservatore Romano" надрукувала коментар до цього документа. Вона пояснювала причину появи такої декларації початком нової радянської ідеологічно-пропагандистської кампанії². Але у Ватикані спочатку про "пропаганду" говорили "зневажливо". Відроджений ленінський лозунг про "мирне співіснування" з капіталістичними країнами, який у світовому масштабі означав початок фази воєнної розрядки, переходу від "холодної війни" до "холодного миру", позначився на внутріполітичних відносинах у Радянському Союзі: зрушення не мали певного напрямку, не була чітко визначена мета.

Папа Римський Пії XII сприйняв вислів "мирне співіснування" по-своєму. В грудні 1954 р. у різдвяному зверненні він заявив: "Щоб виправдати очікуване, це повинно бути співіснування в дійсності. Але насправді можна лише тоді спорудити міст між двома розділеними світами, коли вони з одного та іншого боку спираються на живих людей, а не на урядові форми та суспільні системи"³.

Все ж створювалося враження, що віднині свобода совісті в СРСР буде краще забезпечена, ніж у сталінські часи. Водночас деякі представники зарубіжних церков, зокрема, президент та заступник генерального секретаря "Союзу баптистів Великої Британії" лорд Таунлі та Е. Пейн після перебування в Радянському Союзі не змогли підтвердити, що в СРСР існує внутрішня свобода релігії, і всі церкви мають рівні права.

Певні пом'якшення в релігійній політиці дійсно мали місце, у тому числі щодо налагодження контактів між російською православною церквою та протестантськими церквами. З 1954 р. щороку делегації протестантів Англії, США, Німеччини, Нідерландів відвідували СРСР. Це давало їм можливість зустрічатися з керівництвом православної церкви, відвідувати офіси інших церков, зокрема, католицьких, що схвально оцінювалося цивільними властями.

Їх звіти свідчили про поліпшення релігійної ситуації в Радянському Союзі за останні роки порівняно з довоєнним періодом. Проте наведені ними дані про становище церков у СРСР не відповідали дійсності. Представники зарубіжних конфесій вважали, що російська церква не повинна бути ізольована від християнського Заходу, тому необхідно розвивати контакти з християнами СРСР усіх конфесій, що також мало сприяти нормалізації релігійної ситуації в країні.

Радянські власті дозволили представникам російської церкви, православним і деяким протестантам здійснити візити ввічливості за кордон — до Англії, Німеччини, Нідерландів та США, де вони брали участь у роботі різних конференцій. Так, у червні 1956 р. митрополит Микола на чолі однієї з делегацій відвідав Сполучені Штати Америки. Ця та інші поїздки і зустрічі позитивно вплинули на зміну позиції російської церкви щодо Всесвітнього екуменічного руху.

Важливим кроком на шляху розвитку контактів між церковними діячами Сходу і Заходу стало проведення в липні 1956 р. у Будапешті, вперше за залізною завісою, спільного собору. Розраховуючи й у майбутньому розвивати відносини із західними релігійними колами, російська церква мала намір послати своїх делегатів на конференцію, яку планувалося провести в січні 1957 р. у Парижі, але хід міжнародних подій поставив під сумнів здійснення цих планів.

Народні рухи, які розгорнулися восени 1956 р. в Угорщині та Польщі, а також агресія Англії та Франції проти Єгипту спровокували виникнення нових антагоністичних суперечностей між Заходом та Сходом. Однак якщо у Варшаві Гомулці вдалося врегулювати ситуацію самостійно, без втручання Кремля, то в Угорщину були введені радянські війська, які придушили повстання в Будапешті та інших містах.

Тривога охопила світ. Папа Пій XII поширив через "L'Osservatore Romano" три свої звернення (від 28 жовтня, 2 та 4 листопада 1956 р.), в яких поділяв побоювання світової громадськості за розвиток подій в світі і нагадував, що з 1939 р. не припиняє проповідувати любов до миру і засуджує насильство. Друге папське послання було присвячено подіям в Єгипті. Пій XII писав: "З невеликого вогнища може виникнути нескінченна пожежа війни... Не можна досягти процвітання пролиттям братерської крові..."

Однак вислови, використані верховним понтифіком в іншому посланні, в якому засуджувалися репресії в Угорщині, були більш різкими, і послання в цілому мало більш жорсткий характер. Папа висловлював "обурення не тільки католиків, але і усіх вільних націй" з приводу придушення національної свободи та знищення одного народу. "Ми заявляємо, — зазначалося в посланні, — що ніяке насильство, ніякі вбивства не можуть бути виправдані і повинні бути засуджені... Кров угорської нації благає Бога..."⁴. Різкий тон послань був розтлумачений комуністичною пресою Східної Європи як свідчення упередженого ставлення Ватикану до вищезгаданих подій, тим більше, що частина католицьких видань твердила, що інтервенція в Єгипті нібито відповідає міжнародним принципам моралі.

Як поставилася російська православна церква до радянської інтервенції в Угорщині? Патріарх Олексій під час зустрічі з німецькими священиками, які звернулися до нього з проханням виступити на захист депортованих угорців, відповів, що нібито не було ніяких депортацій, а заяви протилежного змісту та звинувачення СРСР в жорстокому поводженні з місцевим населенням нічим не обґрунтовані.

В розмові з чеським протестантським священиком, досить відомим на той час в екуменічному русі, він підтримав радянську інтервенцію в Угорщині, бо, на його думку, саме завдяки їй вдалося запобігти дезінтеграції Центральної Європи, про яку мріяли націонал-шовіністи, та завадити конфліктові в Угорщині перерости в європейську війну⁵. Свою участь в екуменічних зустрічах, запланованих на 1957 р., московський патріарх переніс на більш пізній час.

До речі, англо-франко-ізраїльська агресія була засуджена не тільки країнами комуністичного блоку, але й значною частиною західних держав, зокрема Сполученими Штатами Америки, а також країнами третього світу та Організацією Об'єднаних Націй, що надало Кремлеві можливості для виправдання своїх дій в Угорщині.

Після того, як напруження на міжнародній арені трохи зменшилося, російська церква розпочала налагоджувати нові контакти з іншими християнськими церквами, за винятком католицьких. Незважаючи на те, що образи на адресу Святого Престолу, які мали місце протягом багатьох років, стали більш стриманими, в Римі не бачили потреби брати участь в екуменічних зустрічах. Деякі католицькі ієрархи виступали проти обміну візитами з російською церквою. Так, норвезький єпископ Берграв вважав, що радянські віруючі можуть подумати, що існує якийсь компроміс, таємно досягнутий між християнськими церквами та атеїстичними режимами.

В Римі твердили, що радянський уряд після десятків років переслідувань релігії, що призвели до релігійної бездуховності населення та занепаду церкви, повинен здійснити радикальні кроки не тільки щодо надання формальної свободи культу, а й узаконити такі права церкви, які гарантували б повну свободу пропаганди релігії, її економічної незалежності, право зовнішніх відносин тощо.

Слід зазначити, що російська церква поступово розширювала свою зовнішню діяльність, зокрема відносини з Константинопольським патріархатом. Після смерті Сталіна Московський патріархат почав виявляти схильність до примирення, поступово відмовляючись від своїх центристських позицій. Ще в 1954 р. патріарх Олексій в листі до патріарха Афенатора запропонував провести православний Синод. Передбачалося визнати екуменічним патріархатом владу Москви над усіма європейськими автокефальними православними церквами, включаючи й ті, що діяли в еміграції. Однак у квітні 1957 р. московський патріарх заявив про відмову від доктрини, якої дотримувався понад десять років, і визнав за екуменічним патріархатом юрисдикцію над православною церквою Фінляндії.

Погодившись з такою зміною позиції Москви, Константинопольський патріархат, в свою чергу, запропонував усім главам православних автокефальних церков прибути до Москви в травні 1958 р. на святкування 40-ї річниці відновлення Московського патріархату. Православні церкви майже одноставно позитивно відгукнулися на заклик Афенатора і прибули до Москви. Під час роботи конференції митрополит Микола розповів присутнім про нові напрямки діяльності російської церкви на міжнародній арені, зокрема про її участь в захисті миру та розширенні контактів з церквами—учасниками екуменічного руху, що зумовлювалося новими історичними обставинами.

На адресу Ватикану не було висловлено ніяких негативних зауважень, а тільки зроблений натяк на заклики папи до збереження миру та роззброєння. Це була відчутна ревізія позицій та догм, висловлених на Московській інтерправославній конференції 1948 р.

Проте відносини між Ватиканом та Кремлем залишалися складними і базувалися на непримиренних антагоністичних принципах. В цей час мав місце випадок, який певною мірою демонстрував ставлення радянських властей до католицизму. Американський священник дипломатичного корпусу в Москві Бісоннет, якого радянський уряд вважав дипломатом, у 1955 р. прийняв рішення виїхати з Радянського Союзу, бо представник патріарха Олексія в США єпископ Борис не зміг продовжити там своє перебування.

Іншому американському священнику отцю Діону, який мав замінити в Москві Бісоннета, радянські власті відмовили у в'їзній візі. Для своєї реабілітації тоді ж вони випустили з в'язниці єзуїта отця Леоні, який під час війни був капеланом італійської армії і був засуджений до 25 років виправних робіт за нелегальну діяльність. Хоча насправді отець Леоні був амністований тільки завдяки численним проханням італійського посольства в Москві.

Польська та угорська церкви між Римом та Москвою

У Ватикані вважали, що організатором складної релігійної ситуації в країнах народної демократії, де мешкали мільйони католиків, був Кремль, і не мали ілюзій щодо швидких наслідків десталінізації в сфері відносин церкви і держави. В Римі сподівалися, що на перебіг цих процесів впливатимуть події, що мали місце в 1956 р. у Польщі та Угорщині, а також в інших державах-сателітах й деяких районах, нещодавно анексованих СРСР. Тим більше, що рекомендації Москви щодо процесів десталінізації в країнах народної демократії мали часто поверховий характер, а заходи, спрямовані на поліпшення взаємовідносин між церквою та державою, чергувалися з новими образами на адресу першої. Уряди, як правило, приведені до влади Сталіним, визнавали "страшні помилки, допущені під час побудови соціалізму". Вони належним чином вивчали "документ Хрущова", надрукований у газеті "Правда" 11 листопада 1954 р., але були не впевнені в необхідності змінювати методи антирелігійної боротьби, щоб надати їй наукового та регулярного характеру. Держава продовжувала проводити політику, спрямовану на розкол з Римом.

У Польщі та Угорщині внаслідок місця, яке займала в них католицька церква, і допущених політичних помилок еволюція релігійних процесів була більш вражаючою, ніж в інших країнах Східної Європи. 9 лютого 1953 р. польський уряд опублікував декрет, згідно з яким церква практично потрапляла під опіку держави⁶. Протести глави польської церкви кардинала Вишинського залишилися без відповіді.

У вересні цього ж року відбувся судовий процес над єпископом Кашмарком, який вже майже три роки поневірявся у в'язниці. Він був засуджений до 12 років ув'язнення за те, що нібито протягом п'яти років за вказівкою папи та польського єпископату проводив діяльність, спрямовану проти уряду. В цей же час у польській комуністичній пресі з'явилося багато публікацій, автори яких звинувачували Ватикан у співробітництві з американським імперіалізмом.

24 вересня кардинал Вишинський надіслав листа уряду, в якому заявив, що під час його візиту до Рима разом з Кашмарком не було ніяких спроб вплинути на польську національну політику ні з боку папи, ні з бо-

ку державного секретаря Ватикану, не згадувалося жодне ім'я політичних лідерів. Він також твердив, що польський єпископат докладає усіх зусиль для встановлення та збереження *modus vivendi* між церквою та урядом.

Через чотири дні після цього кардинал Вишинський під наглядом поліції був відправлений в один з монастирів, а його діяльність заборонена. Стосунки між Варшавою та Римом ще більше загострилися. Крім того, польський уряд продовжував відмовляти Римові призначати єпископів у колишні німецькі єпископства Бреслау, Ернланда та Данціга, що після війни перейшли до Польщі.

20 грудня 1953 р. "L'Osservatore Romano" надрукувала статтю, в якій йшлося про те, що в Польщі здійснюється моральне, адміністративне та фізичне насильство над єпископами. В цей же час деякі зарубіжні радіостанції повідомляли, що в польській католицькій пресі з'явилися публікації про підтримку співробітництва з комуністичним режимом, а церква знаходиться на межі розриву з Римом, бо дотримується протилежних думок з проблем встановлення кордону по Одеру-Нейсе, НАТО, ремілітаризації Німеччини та війни в Кореї.

В свою чергу, "L'Osservatore Romano" висловила незадоволення з приводу поширення таких чуток, а також заявила, що не планувалося ніяких кроків, спрямованих на співробітництво з комуністами та встановлення *modus vivendi* з СРСР або іншими комуністичними режимами.

На початку липня 1955 р. ця ж газета писала: "Москва має потребу створити пидимість примирення з католицизмом Польщі не тільки для того, щоб зміцнити свої позиції в цій країні, яка є зоною її впливу, визначеною в Ялті та Потсдамі, але і для того, щоб дезінтегрувати католицькі сили в ще вільних країнах, привести до влади комуністів"⁷.

Тим часом "хрущовська відлига" поступово почала проникати і в Польщу та впливати на релігійну політику її уряду, поведінка якого ставала більш поміркованою. Але такі зміни відбувалися тільки після подій 1956 р. Було випущено з в'язниці кардинала Вишинського, і з 28 жовтня він знову очолив польську церкву. 7 грудня спеціальна комісія, створена з представників уряду та церкви, опублікувала комюніке з уточненими термінами нового договору між ними. Хоч цивільні власті відмовилися задовольнити багато прохань церкви, все ж було покладено край періоду її переслідувань. Вийшов з ув'язнення й єпископ Кашмарек. У грудні 1956 р. в п'ять єпископатів, що знаходилися на колишніх німецьких територіях, папа офіційно призначив єпископів, і польський уряд дав на це згоду⁸.

Після того, як радянські війська придушили повстання в Угорщині, польська церква, вважаючи, що уряд Гомулки становить для неї менше зло, та сподіваючись на збереження деяких релігійних свобод, прийняла рішення підтримати його. В зв'язку з цим кардинал Вишинський звернувся до польських католиків з проханням віддати свої голоси на виборах у січні 1957 р. за Національний фронт, а Гомулка погодився внести до списку кандидатів єдиної партії вісім католиків від групи "Znak", які, очевидно, були наближені до кардинала⁹. Така поведінка церкви сприяла успішному проведенню виборів і зміцненню позицій польського комуністичного режиму, який частково уже був десталінізований.

В травні 1957 р. кардинал Вишинський разом з деякими єпископами відбув для пояснень до Рима, де зустрівся з папою Пієм XII. За словами кардинала, зустріч з папою була прохолодною і тривала лише 15 хвилин. Кардинал не погодився з поглядами Риму, бо був переконаний, що польському єпископату необхідно шукати шляхи для встановлення стосунків з урядом. Звичайно, він поділяв твердження Пія XII про шкідливість комунізму, але вірив, що очолювана ним церква виконає свою історичну роль¹⁰. 16 травня папа випустив енцикліку, адресовану польським єписко-

пам, в якій радив їм бути сильними, але діяти обережно, інтелігентно та мудро. Для Ватикану комунізм залишався основним супротивником, і Вишинський був першим кардиналом, який підписав з комуністичним режимом перемир'я, сподіваючись, що це приведе до тривалого миру.

Виступаючи на засіданні Центрального Комітету партії, Гомулка зазначив: "Протягом тривалого часу віруючі і невіруючі, церква і соціалізм, народна влада та церковні власті повинні жити поруч. Ми повинні це враховувати. І церква теж. Ми, з нашого боку, прийняли ідею співіснування, яка, безумовно, не відмінняє відомих форм ідеологічної боротьби, але повинна виключати і будь-яку політичну війну" ¹¹.

Однак угоди, підписані польським єпископатом з урядом, на практиці призвели до ворожнечі між ними, особливо в сфері освіти, діяльності національної організації "Caritas", розвитку католицької преси. Зустріч верховного кардинала з Гомулкою на початку 1958 р. не принесла очікуваного заспокоєння. Польща поступово ставала полем ще більшої конфронтації між Римом та Москвою.

В Угорщині релігійна ситуація якщо й відрізнялася від польської, то незначною мірою, хоча угорських католиків було менше, і вони діяли поряд з лютеранами і православними. Після прийняття в Угорщині нової Конституції в липні 1953 р. уряд Імре Надя поклав початок ослабленню напруженості в релігійній сфері. Радіо Ватикану із задоволенням констатувало, що угорська церква отримала деякий спокій. Архієпископ Кзапик, який очолював угорську конфедерацію єпископів, восени 1954 р. на конгресі національного Фронту зазначив: "Я хочу залишитися вірним слугою моєї церкви і того, хто її очолює. Я заявляю, що хочу бути угорським громадянином, який поважає закони і хоче бути лояльним до угорського уряду. Я вважаю, що патріотичний народний Фронт сприяє миру та порозумінню в інтересах країни" ¹².

Очевидно, публічний виступ єпископа на зборах національного Фронту, де більшість становили комуністи, відбувся за згодою Святого Престолу. Архієпископ хотів використати цю трибуну, щоб підтвердити вірність католицькій вірі і папі і таким чином дати відповідь тим, хто намагався внести розкол у відносини між угорською церквою та Ватиканом, а також офіційній пропаганді, яка інколи представляла священників, вірних апостольському Престолу, як зрадників батьківщини.

Проте симптоми напруженості знову почали виявлятися після повернення до влади восени 1955 р. М. Ракоші. Священники, які відмовилися брати участь у так званому об'єднанні "отців-патріотів", були піддані санкціям, позбавлені приходів. Уся діяльність єпископів перебувала під контролем державних органів.

Пізніше, коли уряд очолив А. Гегедюш, знову настало незначне поліпшення становища церкви. Наприкінці 1955 — на початку 1956 р. були амністовані угорські єпископи. 12 травня 1956 р. Гегедюш заявив, що уряд розвиватиме відносини з церквою на основі договору, підписаного нею з державою в 1950 р.

Через кілька місяців, у жовтні 1956 р., коли почалося повстання угорського народу, церква звернулася з проханням повернути їй колишні свободи. Особливу активність виявляв кардинал Мінценті ¹³. З листопада, після сформування нового уряду на чолі з Імре Надем, кардинал виступив по радіо і закликав населення до побудови демократичного суспільства, що базується на праві та приватній власності. "Ми очікуємо нашого права — негайного повернення свободи релігійної освіти, відновлення інститутів католицької церкви і, звичайно, преси..." - зазначив кардинал ¹⁴. За 4 дні він звільнив велику кількість священників, які входили до так званої

групи "отці за мир". Коли радянські танки ввійшли в Будапешт, кардинал знайшов притулок у посольстві США, де залишався до 1971 р.

Драматичні події в Угорщині викликали багато емоцій у Ватикані, а папа засудив репресії радянського режиму, які були доказом а posteriori жорстокості комунізму. Після завершення подій в Угорщині уряд Я. Кадара одразу спробував відновити національну єдність, пообіцявши надати гарантії свободи вірування, викладання релігії в школі тощо. Оскільки опір існуючому режиму тривав, уряд зайняв більш тверду позицію щодо церкви. Власті, зокрема, прийняли рішення про посилення контролю за фінансовим становищем духовенства, а в пресі було розгорнуто кампанію звинувачень проти деяких священників як ініціаторів повстання в країні.

Напруженість у відносинах між угорським урядом та Ватиканом значно зросла, особливо після того, як 16 липня папа прийняв декрет, яким забороняв священникам під загрозою відлучення від церкви приймати пропозицію брати участь у роботі угорського парламенту¹⁵. Зокрема, папа позбавив двох угорських священників — учасників Руху за мир — сану після того, як вони відмовилися скласти свої депутатські повноваження. Уряд Кадара оцінив таке рішення Ватикану як втручання у внутрішні справи Угорщини.

Однак ці конфлікти не перешкодили угорському єпископату підтримувати контакти з цивільною владою. Під тиском багатьох єпископів у травні 1957 р. єпископат прийняв рішення про спільну участь у різних акціях, спрямованих на збереження миру, а не тільки в Русі за мир, інспірованому комуністами. З цією метою було засновано незалежний рух під назвою "L'Opus pacis", над яким угорська церква сподівалася зберегти свій контроль і який міг би працювати разом з угорським "Рухом за мир". Такий рух для країн народної демократії був незвичайним. 8 грудня 1957 р. глава угорської держави нагородив президента "L'Opus pacis" єпископа Гроєця орденом за його активну діяльність у Русі за мир та розвиток стосунків між церквою та державою¹⁶.

В травні 1958 р. група угорських священників (14 осіб), більшість з яких були членами організації "отці-патріоти", на чолі з єпископом Хамвазом на запрошення радянської релігійної Ради прибули до Москви. Протягом двох тижнів вони вивчали діяльність російської православної церкви та інших конфесій у СРСР. Газета "L'Osservatore Romano", коментуючи цю поїздку, заявила, що угорські священники були "потенційними в'язнями комуністичного режиму"¹⁷.

У квітні 1958 р. угорський міністр Гуйла Калле, виступаючи в парламенті, висловив задоволення властей з приводу існуючих відносин між церквою і державою та бажання й надалі їх поліпшувати. В жовтні того ж року, на противагу західній пресі, він стверджував, що жодний угорський єпископ не перебуває в ув'язненні, за винятком кардинала Мінценті. Хоча діяльність угорської церкви була обмежена і контрольована державою, її становище трохи поліпшилось, як і стосунки з державою, що було визнано в ряді угод. Це викликало занепокоєння Ватикану.

Становище римської церкви в інших країнах-сателітах СРСР, де католики становили меншість, особливо після заборони адміністративним шляхом уніатських церков, залишалось складним. У 1953 р. Пій XII в апостольському листі "Dum maerenti", адресованому східним церквам, на основі аналізу ситуації в країнах Східної Європи твердив, що церква там схожа на общину мучеників¹⁸.

У Східній Німеччині, де завжди домінувала лютеранська церква, католицький єпископат разом з протестантськими єпископами активно висту-

пав проти дій властей, спрямованих на обмеження релігійних свобод. У січні 1955 р. відбулася неординарна подія. У Ватикан прибув доктор Дібеліус, протестантський єпископ Берліна і віце-президент єкуменічної Ради церков. Це був безпрецедентний візит. Його метою було створення єдиного фронту християнських церков Східної Німеччини проти комуністичного тиску, керованого Москвою.

На початку вересня 1956 р. "L'Osservatore Romano" опублікувала текст послання, адресованого Пієм XII німецьким католикам, 180000 яких мешкали в Східній Німеччині. Папа виступив на захист віруючих, які зазнали утисків та переслідувань комуністичного тоталітарного режиму, та проти "оманливого міражу співіснування на основі компромісів між загальною католицькою доктриною та системою комуністичних держав"¹⁹. Очевидно, Святий Престол, особливо після подій в Угорщині, був менше, ніж будь-коли, налаштований рекомендувати вирішення проблем шляхом компромісів.

Доктринальні протиріччя

Престиж папства в світі у цей час значно зріс. Особистий авторитет понтифіка, його великий досвід дипломата сприяли приверненню уваги суспільства до акцій Святого Престолу, особливо міжнародних. Це розуміли і в Кремлі, бо не випадково ще Сталін з іронією говорив про так звані "папські дивізії". В різдвяному посланні 1955 р. Пій XII закликав заборонити проведення атомних випробувань, виступив проти використання цієї зброї та за встановлення ефективного контролю за роззброєнням. Це, на його думку, повинно було принести ефективні результати. В зверненні папа підкреслював, Ідо досягнення в науці і техніці повинні працювати на благо людства²⁰.

Наступного дня радянська преса опублікувала заяви папи, пов'язані із заборонаю ядерної зброї та роззброєнням, підкреслюючи, що вони є близькими до радянської концепції з цих проблем. Публікації супроводжувалися прихильними коментарями. Створювалося враження, що минули часи, коли Москва заявляла, що протести Ватикану проти бомбардування Хіросіми та Нагасакі є лицемірними та смішними. Така позиція вселяла певні надії на можливість встановлення безпосередніх відносин між папою та Кремлем.

4 березня 1956 р. папа знову виступив із закликом боротися за міжнародний мир та роззброєння, і московське радіо черговий раз розповсюдило прихильні коментарі. 8 березня радіо Ватикану виступило із заявою, в якій висловило вдячність Москві за визнання зусиль понтифікату, спрямованих на збереження миру.

Проте такі публікації з'являлися недовго. 15 травня 1956 р. папа надіслав лист священникам та віруючим греко-католицької церкви, в якому висловлював їм свою підтримку. Цей лист в Москві було сприйнято як втручання у внутрішні справи Радянського Союзу. В Римській курії така реакція радянських властей викликала здивування, бо послання папи римського не містило агресивних намірів щодо радянських властей.

Після подій в Польщі та Угорщині Пій XII зайняв чітку антимарксистську позицію. В різдвяному посланні 1956 р. він засудив будь-яку форму людського ідолопоклоніння, але не виключав можливості підтримувати та розвивати відносини населення християнських держав з комуністичними країнами. В той же час він відкидав усі спроби організувати колоквіум марксистів і християн з метою пошуку компромісів. Така позиція папи не подобалась Москві.

Папа заявляв, що "перед лицем супротивника, що силою нав'язує усім народам той чи інший особливий спосіб життя", необхідно, щоб інші

народи зайняли "спільну та жорстку позицію". Пій XII утримувався від антибільшовицького хрестового походу, однак допускав, що має бути межа, коли ніякі інші форми захисту не можуть дати відсіч несправедливій агресії, і тоді оборонна війна буде законною. Це була класична доктрина католицизму.

Щоб зменшити напруження в світі, папа настійно радив розпочати загальне роззброєння під егідою Організації Об'єднаних Націй. Слід зазначити, що Ватикан завжди заохочував католиків до активної співпраці з цією організацією з метою посилити їх вплив у світі і обмежити небезпеку своєї ізоляції.

Проте папа визнав недоліки ООН, пожалкувавши, зокрема, що вона не здатна зайняти більш чітку позицію перед лицем радянської інтервенції в Угорщині, а також під час франко-британської агресії в Єгипті. Папа побажав ООН знайти можливості для створення ефективних власних військових сил. На його думку, "вони повинні мати права і можливість запобігти будь-якій воєнній інтервенції однієї держави проти іншої..."²¹.

Радянські спроби зближення з Ватиканом

Постійне збільшення числа країн, основною релігією яких був католицизм і які встановили дипломатичні відносини з Ватиканом, показувало, що останній відіграє дедалі важливішу роль у системі міжнародних відносин. У зв'язку з цим і комуністичний блок, під опікою якого знаходилися 60 млн. католиків, які відчували відсутність свого представництва в християнському Римі, змушений був шукати контактів з Ватиканом. Але там не були готові змінити свою доктринальну позицію або хоч тактику, лише вивчали можливість практичного зближення з метою поліпшення відносин між двома столицями антагоністичних ідеологій. Поширені через радянські засоби масової інформації фрагменти понтифікальних послань були інтерпретовані як ініціативи, що переслідували таку мету.

Увагу радянських властей в цей час привернули наукові праці професора теології католицького факультету в Граці (Австрія) абата Редінга. Уродженець Люксембурга, він багато часу присвятив вивченню атеїстичного руху як у Західній, так і в Східній Європі і опублікував декілька праць. На науковій конференції в Граці (1952 р.) свою доповідь він присвятив Томасу Аквіну і К. Марксу, а потім опублікував її з дозволу єпископату.

Редінг дійшов висновку, що існувала аналогія між середньовічною філософією та марксизмом. Він також зазначав, що "при усіх протиріччях, які існують між комунізмом, соціалізмом і християнством, завжди можливий людський діалог", за що був підданий різкій критиці. На неї Редінг відповів, що "потрібно щонайменше спробувати з свого боку полегшити долю своїх братів, не відрікаючись від букви християнського вчення"²².

Тези Редінга не були новими. Ще навесні 1952 р. австрійський єзуїт Густав А. Веттер відкрив формальні "внутрішні місця дотику" між радянською філософією і католицькою думкою, а його брат по ордену Клеменс Брокмюллер роком пізніше дійшов висновку, якого Веттер — професор "Russicum" папського університету в Римі унікав: "Якби св. Павло знайшов так багато спільного в ідеях тодішнього язичництва, він би використав їх у християнському посланні; чим ясніше протиріччя з комунізмом, тим більше відкривається шлях до порозуміння, а "саме не між системами, а між людьми у цих системах"²³. Ці висловлювання залишилися б лише теорією, якби у березні 1953 р. не помер Сталін, а в "Правді" 11 листопада 1954 р. не з'явилася вищеназвана заява Центрального Комітету.

На початку 1955 р. радянський уряд доручив своєму послові у Відні Кудрявцеву запросити абата Редінга відвідати Радянський Союз, щоб зустрітися з представниками культури та релігії. Це був перший випадок, коли католицький священник, який не був учасником так званого "прогресивного" руху, а лише викладачем західного університету, отримав таке запрошення. На Редінга звернули увагу тому, заявив радник радянського посла у Відні, що він, будучи західним католицьким теологом, висловив готовність вести діалог з Радянським Союзом.

У червні 1955 р. канцлер Федеративної Республіки Німеччини католик Конрад Аденауер також отримав запрошення радянського уряду відвідати Москву. Це була важлива ознака потепління у відносинах Схід—Захід. Вже 27 червня, за три дні до того, як Аденауер прийняв це запрошення (після того, як його схвалили в США), Пій XII заявив: "Справжній християнин Заходу відчуває до народів Сходу, які живуть під владою політики державного матеріалістичного світогляду, почуття миру та любові. Коли питання, співіснування "захоплює уми", то такий вид співіснування ми повністю схвалюємо..."²⁴.

Саме у ці червневі дні 1955 р. Редінг прибув до Ватикану з власним планом поїздки до Москви. В Римі він зустрівся з помічниками Пія XII, зокрема його приват-секретарем єзуїтом Робертом Ляйбером. Останній, як ніхто інший, знав, що папу дедалі більше хвилює питання про *І чк* у світі комунізму, американізму та націоналізму житиметься церкві. Вона буде у цьому столітті і, можливо, навіть у наступному жити разом з комунізмом, повинна буде навіть поспішити знайти модель практичного співіснування з комуністами, поки не стало пізно, поки мільйонам католиків на Сході не буде перекрито релігійний кисень...

Ці роздуми могли бути думками папи, проте Ляйбер знав не тільки боязку вдачу Пія XII, що поступово виявлялася у дедалі більшій неприступності до нього, але також помічав зміни, які відбувалися усередині Ватикану. Редінг просив дозволу Ватикану здійснити поїздки до Радянського Союзу. Що міг відповісти Ляйбер професору? Чи повинен він був утримати його від цієї поїздки? Він розповів Редінгу про попередні прецеденти, які мали місце у відносинах між Святим Престолом та Радянським Союзом, зокрема, про те, що між 1945 і 1949 рр. представники СРСР п'ять разів намагалися встановити близькі стосунки з Святим Престолом, і останній заявляв про свою готовність на це, але потім Ради не давали про себе знати.

Ляйбер нагадав Редінгу і про тривалі безрезультатні переговори, які папа, ще будучи нунцієм Пачеллі, вів з СРСР у Берліні наприкінці 1927 р. "Чи означає це, що я маю відмовитися від, поїздки?" — запитав Редінг. "Я не хочу цього сказати", — відступився Ляйбер і порадив йому з'ясувати відповідь на дане запитання в державному секретаріаті, де Редінгу, в свою чергу, порадили, щоб він звернувся до свого єпископа²⁵. Редінг, погодившись з цією пропозицією, звернувся до єпископа Граца, який звернувся за дозволом до Ватикану. Зрештою, абат Редінг отримав дозвіл, але за умови, що до його візиту не матимуть відношення верховні духовні особи, тим більше Святий Престол.

7 вересня 1955 р. перед міжнародним конгресом істориків у Римі папа нагадав про політику церкви, яка завжди була спрямована на створення "юридичної гарантії" і необхідного суверенітету для її діяльності.

Професор Редінг прибув до Радянського Союзу 17 грудня 1955 р. Він був прийнятий вищими офіційними особами в Москві, зокрема завідувачим відділом Комісії культур при Раді Міністрів СРСР Ігорем Полянським. Під час п'ятнадцятиденного перебування в Радянському Союзі Ре-

дінг відвідав Литву, де проживала велика католицька община, взяв участь у різдвяній службі божій у Вільнюсі, де зустрівся з двома єпископами, а також представниками католицької общини Ленінграда, яка в той час налічувала 12 000 вірних. У Москві абат мав розмову з митрополитом Миколюю, а потім чотири години дискутував з представниками Академії наук СРСР.

28 грудня, незадовго до від'їзду Редінга з СРСР, його прийняв А. І. Мікоян, перший заступник голови Ради Міністрів і член Президії ЦК КПРС²⁶. В розмові з Мікояном Редінг підкреслив, що Ватикан не має ніякого відношення до його місії в СРСР, але його верховні ієрархи поінформовані про цей візит, який має на меті вивчення релігійної ситуації та створення уявлення про те, "чи існує можливість розглядати "modus vivendi" між Ватиканом та Кремлем". На що Мікоян відповів: "...Радянський Союз намагається підтримувати контакти з усіма миролюбними організаціями і, звичайно, також з церквами. Позитивні відносини між СРСР та Святим Престолом можуть бути налагоджені тільки тоді, коли церква перестане втручатися в політичні справи. Що ж до "modus vivendi", продовжував Мікоян, то це питання треба ставити на переговорах з Ігорем Полянським..."²⁷. Усе це звучало непевно, а професор теології не мав дипломатичного досвіду, щоб добитися якихось уточнень. Але про це Редінг повідомив тільки через одинадцять років.

Після повернення в Грац Редінг підготував звіт про поїздку до СРСР і подав його своєму єпископу, який направив цей документ у Ватикан. Поїздка професора до Радянського Союзу вважалася достатнім доказом серйозних намірів СРСР. Однак папа боявся насамперед, що в західних католицьких колах виникне сум'яття, коли лозунг про співіснування двох систем, в якому було змішане ідеологічне і політичне, раптово почав би завойовувати бастиони.

Коли у Вільнюсі абат Редінг служив різдвяну службу божу, папа у різдвяному зверненні знову вдався до політично-теологічної еквілібристики, засудив комунізм як суспільну систему і застеріг одночасно Захід від антикомунізму, який базувався лише на беззмістовній свободі, та від "байдужого співіснування з усіма і за всяку ціну".

Місію абата Редінга намагалися зберегти в таємниці, але інформація про неї потрапила до західнонімецької газети "Frankfurter Allgemeine Zeitung", яка надрукувала велику статтю на цю тему. Ватикан поспішив спростувати твердження про свою участь у цій справі, а також заявив, що візит Редінга не свідчить про зміну позицій Святого Престолу щодо комуністичного режиму. Потім розпочалася тривала полеміка між директором "Frankfurter Allgemeine Zeitung" Гансом Якобом Штелле, автором праці про відносини між Святим Престолом та Радянським Союзом, і заступником головного редактора "L'Osservatore Romano" Фредеріко Алесандріні. Про значення, яке надавалося цій полеміці, свідчить той факт, що зміст усіх статей узгоджувався з державним секретарем Ватикану, а отже, і з папою.

Полеміка досягла кульмінації в березні 1956 р., коли в "L'Osservatore Romano" була надрукована стаття, підготовлена Ф. Алесандріні, в якій місія Редінга порівнювалася з "дивною поїздкою американського священника польського походження Орлеманські, який у травні 1944 р. зустрічався з Сталіним" і про візит якого ніхто не говорив як про візит, що демонструє бажання Ватикану підписати конкордат з СРСР²⁸.

Автор однієї з статей газети Ватикану підкреслював, що і після того, як Хрущов звів рахунки з Сталіним, у лютому 1956 р. переговори з комуністами залишалися неможливими. Крім того, вказувалося, що радянсь-

кий уряд зацікавлений у конкордаті з Ватиканом і такої домовленості, в тому числі з тоталітарним режимом, не можна повністю виключати, але чи буде це означати, що така держава покінчить з тоталітаризмом.

Таким чином, візит абата Редінга до Радянського Союзу не розглядався Ватиканом як достатня ознака того, що радянські власті мають бажання змінити своє ставлення до церкви. "L'Osservatore Romano" твердила, що церква не несе відповідальності за складну ситуацію, тому не повинна шукати шляхи для примирення. Не треба порівнювати можливості співіснування християнства та комунізму з почуттям "неминучості" останнього і необхідності враховувати це. "Для мільйонів людей, — писала газета, — сталінізм поклав кінець усім сподіванням. Нове колегіальне керівництво думає оживити ці надії, але всі спроби відновити правду співіснують з помилками, що працюють проти прогресу, проти людства".

Проте коментарі на тему розширення діалогу між Москвою та Ватиканом продовжували з'являтися в засобах масової інформації. Цьому особливо сприяла комуністична преса. Орган італійської комуністичної партії газета "L'Unita" опублікувала в травні 1956 р. телеграму з Москви, в якій цитувала заяву литовського вікарія Мазеліса: "Якщо ви хочете знати мою особисту думку, то я думаю, що в майбутньому стане можливим співробітництво між Радянським Союзом і Ватиканом на основі конкордату або в іншій формі"²⁹.

Австрійське католицьке прес-агентство "Katpress", в свою чергу, висловлювало припущення про можливість приїзду в 1957 р. до Рима Хрущова і Булганіна для зустрічі з італійськими керівниками, даючи при цьому зрозуміти, що радянські лідери шукають практичного зближення з Ватиканом. В той же час довірені особи християнських демократів та Акції італійських католиків регулярно відвідували Москву, а повернувшись на батьківщину, давали свої пропозиції, керуючись враженнями, які отримали на зустрічах з радянськими політичними керівниками. З другого боку, деякі папські нунції отримали інструкції, як слід поводитися в разі прохання радянських властей одержати аудієнцію у Святого Престолу.

Більш конкретні коментарі з'явилися наприкінці серпня 1956 р. Радянське радіо заявило, що недавно мали місце контакти між представниками СРСР та Ватикану — перші офіційні контакти з часу Жовтневої революції. Хоча подібні зустрічі відбулися і в 1922 р., під час роботи міжнародної конференції в Женеві, коли народний комісар закордонних справ Росії Г. В. Чичерін прийняв кардиналів Римської курії. За даними газети "L'Unita", радянський повірений в справах в Італії Пожидаєв зустрівся з папським нунцієм сеньором Фіеттою і вручив йому документ, в якому було викладено радянську програму роззброєння. Однак посол СРСР в Італії Богомоллов ще до від'їзду з Рима у відпустку признався Фіетті, що хотів установити з ним більш відверті стосунки. Згодом, відповідаючи на запитання журналістів, Фіетта уточнив обставини зустрічі з Пожидаєвим.

Отримавши прохання радянського тимчасового повіреного в Римі зустрітися, Фіетта заявив, що як дуаен дипломатичного корпусу не знає про призначення такого тимчасово повіреного в справах і відсутність радянського посла. Через декілька днів апостольський нунцій отримав відповідне офіційне повідомлення і дав згоду на таку зустріч.

Вона відбулася в нунціатурі 21 серпня. Пожидаєв вручив нунцію радянський меморандум з проблем роззброєння, а також декларацію уряду з проблеми Суєца. "Ми сподіваємося, що Ватикан, як держава, внесе свій вклад в ці зусилля", — сказав Пожидаєв. На що Фіетта відповів: "Папа представляє не тільки маленьку державу без зброї, а всю церкву. І церква очікує від Радянського Союзу необхідних гарантій свободи релігії"³⁰.

Італійський щотижневик лівого спрямування "Vie Nuove" подав радянський документ як надзвичайну подію, спрямовану на розрядку міжнародної напруженості. "L'Osservatore Romano", не роблячи ніяких коментарів відносно цієї зустрічі, крім того, що розповів журналістам Фієтта, заявила, що "ці (візит та стаття в "Vie Nuove") є одними з найостанніших епізодів в новій тактиці необ'єктивного сприйняття католицьких сил, підкорених комуністичними режимами"³¹. Газета висловила протест проти будь-якого порівнювання реальних зусиль Пія XII на захист міжнародного миру з комуністичною пропагандою, а також проти намагання СРСР відокремити найменшу в світі державу—Ватикан, главою якої є папа, від духовного глави 450 млн католиків. Такого ж змісту документ було вручено генеральному консулу Радянського Союзу в Римі.

Ці події радянське радіо прокоментувало так: "Ми сподіваємося, що держава Ватикан не відмовиться від співробітництва в пошуках засобів захисту міжнародного миру. Це співробітництво буде, безумовно, дуже важливим". Така догматична різниця між містом Ватиканом і центром католицьких християн пояснюється бажанням радянських властей уникнути протесту православної церкви, яка демонструвала неприховане занепокоєння з приводу спроб зближення радянського режиму з католиками.

Хто з радянських керівників був ініціатором встановлення контактів з Ватиканом? Стверджують, що ним був Мікоян, який підтримав посла Богомолова. Останній вважав, що неможливо добитися прихильного ставлення Заходу до Радянського Союзу, якщо його відносини з Ватиканом не будуть поліпшені.

Події в Угорщині негативно вплинули на перспективи розвитку стосунків СРСР з Ватиканом. Кризи, що виникли в середині комуністичних режимів, поклали край "відкритості" щодо Римської церкви. Тільки 11 січня 1958 р. в зв'язку з перебуванням у Москві делегації італійських "поборників миру" знову було порушено це питання.

Члена цієї делегації, экс-абата Жажеро, який став мирянином у 1953 р., а в 1954 р. отримав Сталінську премію миру, будучи співробітником газети італійських комуністів "L'Unita", прийняв міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико. Жажеро запитав його, чи існує можливість зближення Радянського Союзу з Ватиканом. На що Громико відповів: "У даний час існує підґрунтя, на якому можливо встановити контакти між Радянським Союзом та Ватиканом. Це підґрунтя базується на проблемі захисту міжнародного миру, оскільки вже існує змістовна домовленість між СРСР та Ватиканом, зокрема з таких важливих питань, як роззброєння, заборона атомних бомб, ракет тощо. Це основні пункти, на яких можуть базуватися взаємовигідні відносини". Після уточнення, що йдеться не про відповідний договір, а про "міцне і ґрунтовне співробітництво", Громико додав: "Позбавившись значних ідеологічних суперечностей, ми зможемо досягти згоди і мати офіційні контакти, бо СРСР налаштований діяти в цьому напрямі найкращим чином і в найкращій формі"³².

Радянська преса надрукувала звіт про цю зустріч, але не повідомила зміст заяв міністра з проблем відносин з Ватиканом. І тільки через декілька днів представник міністерства закордонних справ підтвердив сказане А. Громико.

8 Римі це сприйняли як черговий пропагандистський трюк, до того ж заяви були виголошені перед групою "поборників миру", які були, як відомо, прибічниками Кремля, а інтерв'ю брав колишній священик. Таким чином, на думку Ватикану, ці заяви були спробою пропаганди, зокрема, перед муніципальними виборами в Італії.

9 жовтня 1958 р. в Гастелгандольфо помер Пій XII. А 20 жовтня Московське радіо присвятило передачу французькою мовою віруючим, стверджуючи, що відображає думку радянського населення: "Відомо, що, не-

зважаючи на ідеологічні розбіжності, які є між Радянським Союзом та католицькою церквою, керованою Ватиканом, існують реальні можливості для контактів та співробітництва в боротьбі за мир". Той же коментатор твердив, що Пій XII не був прибічником роззброєння та заборони ядерної зброї і тільки під тиском громадської думки зробив заяву на цю тему, а насправді підтримував тих, хто виступав проти мирного співіснування держав з різними соціальними системами.

В період понтифікату Пія XII поділ ролей здавався відносно простим. Геополітична ситуація в результаті другої світової війни була визначена, після 1947 р. умовно названа "холодною війною". Вона визначалася протистоянням між Сполученими Штатами та Радянським Союзом, створенням навколо цих двох могутніх сил двох антагоністичних блоків. Залізна завіса символізувала поділ Європи на Схід і Захід у той час, коли обидва суперники нарощували військове протистояння з метою поширення контролю на інші регіони світу.

В даній ситуації Римська церква не мала можливості вибору, бо морально належала до Заходу. Безумовно, багато католиків проживали і за залізною завісою, але ця частина церкви була "церквою мовчання". Знемагаючи від переслідувань, не в змозі чинити опір тискові політичних режимів, повністю контрольованих комуністичними партіями, залежними від Москви, вона була приречена мовчати.

Рим був змушений займати центристські позиції, щоб захиститися від комуністичного тиску та консолідувати західний блок, з яким він був солідарний. Багато ініціатив було висунуто ним у розрахунку на подвійну стратегію.

Спочатку католицька церква засуджувала комунізм як "спотворника істини", іє висловлювання було сформульовано Пієм XII ще до другої світової війни. В 1949 р. декретом Святого Престолу католикам було заборонено будь-яке співробітництво з організаціями, які контролювалися комуністичними партіями. Якщо цей захід був продиктований мотивами, пов'язаними з внутріполітичною ситуацією в Італії, то інші рішення та дії викликали глибокою недовірою до комуністичного руху та його пропозицій. Таким же було ставлення Ватикану до Радянського Союзу. Коли напруження у відносинах Схід—Захід певною мірою зменшилося, СРСР зробив спробу у 1956 р. встановити відносини з Святим Престолом, але його пропозицію останній відхилив.

Отже, в досліджуваній період Ватикан, незважаючи на великі труднощі, не йшов ні на які компроміси, щоб досягти домовленості зі Сходом.

¹ Правда. - 1954. - 11 нояб.

² L'Osservatore Romano. — 13.11.1954.

³ Ibid. - 24.12.1954.

⁴ Ibid. -28.10. 2.11, 4.11.1956.

⁵ M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - Payot, Paris, 1965. - P. 194

⁶ Ibid. - P. 198.

⁷ L'Osservatore Romano. - 3.07.1955.

⁸ Informations catholique internationales. — 1956. — N 38. — P. 21.

⁹ Documentation catholique. — 1957. — N 1245.

¹⁰ W e n g e r A. Rome et Moscou, 1900-1950. - Paris, 1987. - P. 594.

¹¹ M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 203.

¹² Ibid. - P. 205.

¹³ Documentation sur l'Europe central. - 1974. - Vol. XII. - N I. - P. 208.

¹⁴ M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 206.

¹⁵ Ibid. - P. 207.

¹⁶ T r a s a t t i S. Vatican-Kremlin. Le secrets d'un face-a-face. — Paris, 1995. — P. 179.

¹⁷ L'Osservatore Romano. - 25.05.1958.

¹⁸ Le Vatican et la politique europeenne. — Paris, 1995. — P. 66.

¹⁹ L'Osservatore Romano. - 4.09.1956.

- ²⁰ Documentation catholique. — 1956. — N 1244. — P. 17, 18; Le Saint-Siege dans les relations internationales. - Paris, 1989. - P. 251.
- ²¹ М о u r i n М. Le Vatican et l'URSS. - P. 220; Le Saint-Siege dans les relations internationales - P. 96.
- ²² S t e h l e H a n s j a k o b . Die Ostpolitik des Vaticans. 1917—1975. - Мьнchen, Зьгich, 1975. - S. 316.
- ²³ Ibid. - S. 317.
- ²⁴ Ibid. - S. 318.
- ²⁵ Т r a s a I l i S. Vatican—Kremlin. - P. 171; Le Vatican et le politique europenne. - P. 67.
- ²⁶ Правда. - 1955. - 29 дек.
- ²⁷ Т r a b a t t i S. Vatican—Kremlin. — P. 172; R i c c a r d i A. Il Vaticano e Mosca: 1940—1990. - Roma, 1992. - P. 153.
- ²⁸ L'Osservatore Romano. - 14.12.1955.
- ²⁹ L'Unita. - 18.05.1956.
- ³⁰ R i c c a r d i A. И Vaticano e Mosca. - P. 162—163.
- ³¹ L'Osservatore Romano. - 9.09.1956.
- ³² М о u r i n М. Le Vatican et l'URSS. - P. 227.